

המלווים היהודים באיטליה בימי הרנסאנס – האומנם גורם כלכלי?

ראובן בונפיל

מן המפורסמות הוא, שעיקר ההנמקה שנימקו השלטונות באיטליה בשלהי ימי הביניים, כלומר מסוף המאה ה-13 ואילך, את מתן רשות כניסה ושהייה ליהודים במקומות שהללו לא התגוררו בהם קודם לכן, היתה 'כדי שילוו לעניים'.¹ לפי זה, ההלוואה לעניים עלתה בבחינת *raison d'être* של עצם הנכונות לגרום לשינוי בסטאטוס קוו של הנוף האנושי במאות יישובים, גדולים כקטנים. הדבר מצא ביטוי נאות במספר רב מאוד של פריבילגיות, פחות או יותר סטיריאוטופיות, שהוענקו ליהודים לשם כך ונקבעו בהם תנאי ההתקשרות המעין-חוזית שבינם ובין המחזיקים בשלטון. כך, למשל, נימק דוכס מילאנו ב-1533 את הפריבילגיה, אשר העניק ליהודים שבדוכסות וחודשה בנוסח זהה פעמים אחדות אחרי כן, עד שגורשו מן המדינה ב-1597:

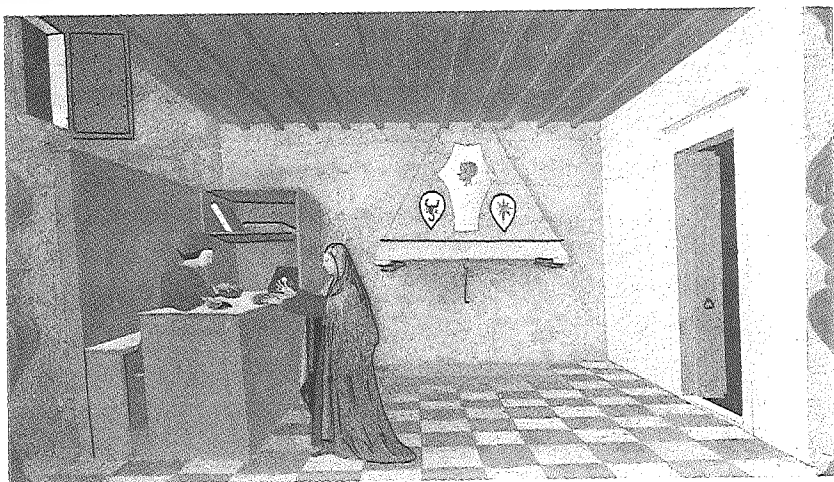
הואיל והכנסייה הקדושה והשליטים הנוצרים סובלים את התגוררות האומה היהודית במקומות, במדינות ובארצות שלהם, הן כדי למנוע את הזדמנות החטא מנוצרים באשר להלוואה בריבית הנרשעת והן כדי לעזור לנתינים העניים והנצרכים, בהמשיכנו בעקבות קודמינו המפוארים, נאותנו להעניק לאומה היהודית הנ"ל רשות לדור במדינתנו על-פי הזכויות, הפטורים וההנחות הכלולים בסעיפים הבאים [---].²

אין זה מענייננו כאן לבחון את השאלות ההיסטוריות המבצבצות מבעד לניסוח הזהיר של הקדמה פרוגראמטית זאת למסמך, כגון שאלת יחסה של הכנסייה הקאתולית לעסק ההלוואה בריבית ושאלת טיב ההיתר שניתן ליהודים להלוות לעניים, במשכון או בכל צורה אחרת. דיינו בציון העובדה, שכאשר סוג מסוים זה של פעילות כלכלית נחשב אסור לאזרחים הנוצרים, נמצאה דרך להתירו ליהודים, בבחינת הרע במיעוטו, כפי שהתבטא כאן דוכס מילאנו. בכך ניתן צידוק עקרוני לנוכחות המלווים היהודים

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – ראה בסוף המאמר.

1. התהוות הישוב היהודי באיטליה תוארה בספרים ובמאמרים מרובים, ואין מקום לשוב על תיאור זה כאן. אסתפק בהפניה אל: בונפיל, התיישבות; בונפיל, היהודים; טראף, היין.

2. ראה: סימונסון, מס' 2438, עמ' 1045-1051.

מלווה יהודי בעת עבודתו

פרט מציור מאת פאולו אפיצ'לו

ולהשתלבותם ברקמה המורכבת של הפעילות הכלכלית והחברתית. אין חולק על כך שהמלווים הללו מילאו תפקיד חברתי חשוב ביחס לעניים שנוזקקו להלוואות לזמן קצר ולשם צריכה, אולם מן הדין לשאול: מה טיבו של העיסוק בהלוואה בריבית במסגרת הפעילות הכלכלית הכוללת?

שורה ארוכה מאוד של מחקרים לא זו בלבד שהרגילו אותנו לראות בעיסוקם של היהודים בהלוואה בריבית לנזקקים עיסוק בעל אופי כלכלי מובהק, אלא אף להדגיש דווקא את ההבט הזה. כאילו אמרנו, שכניסת יהודי למקום פלוני כדי לעסוק בהלוואה בריבית לעניים כמדה כניסת יהודי למקום ההוא כדי לפתוח בנק ולספק אשראי ללקוחותיו, שחלק מהם היו ודאי עניים ונוזקקו להלוואות לזמן קצר לשם צריכה. מכאן אף השימוש הנפוץ במונחים בנק ובנקאים, לכנות בהם את האנשים ואת המוסדות שהם ניהלו.³ סייעה בדבר עובדה שאין עליה עוררין, ומחקריו הברוכים של אלי אשתור ז"ל⁴ תרמו להבהרתה תרומה נכבדה ביותר, לאמור: היהודים עסקו לא רק בהלוואה לעניים אלא ביצעו מיגוון רחב מאוד של עסקאות בשוק ההון, לעיתים באופן מוסווה, אך לעיתים קרובות יותר בלא כל צורך להסוואה: קיבלו כספים בפקדונות מעין-בנקאיים והחזירום בתוספת ריבית מוסכמת במסמכים נוטאריוניים, השקיעו במסחר, בתעשייה או בחקלאות, וכגון אלה פעילויות בעלות אופי כלכלי מובהק. מכאן נגזרה ראיית ההנמקה לסבול את נוכחותם, כאילו היתה pro bono pauperorum (לתועלת העניים) דווקא, בבחינת עלה תאנה שקוף, שהעלו השליטים שהרשו כי יהודים יהלכו בה לכסות בו את ערוות ארצם. כאילו אמרנו, ולעיתים אכן נאמרו הדברים בפירוש, שהגורם האמיתי לסובלנות כלפי היהודים היה דווקא

3 חזר על כך לאחרונה טואף — ראה: טואף, היין, פרק יא, עמ' 287 ואילך. בהערות לפרק זה ימצא הקורא ביבליוגרפיה מספקת להרחבת היריעה.

4 ביבליוגרפיה מלאה של כתבי אלי אשתור — ראה: לאשתור, עמ' 11-33 (נכתב בידי בנימין זאב קדר), ובה יוכל הקורא המעוניין לזהות את הפרסומים הנוגעים לענייננו.

בתרומתם הכלכלית, ואילו הגורם המוצהר היה לכל היותר משני לה. מכאן עלתה כמעט מאליה תמונה, שבה נרשם כביכול 'הכרח' נוכחתם של היהודים בשל 'תועלתם הכלכלית', שאליה צורפה בחדא מחתא גם זמיונותם הפיסקאלית — כאילו אמרנו, ולעיתים אכן נאמרו גם דברים אלה בפירושו, שבזמנים קשים, אם בעטייה של מלחמה ואם בעטייה של צרה אחרת, היו היהודים 'הכרחיים' ממש כדי לסייע בהונם בכיסוי הגרעונות. בציורה של תמונה זאת חברו יחד באורח משונה גישות מארקסיסטיות עם גישות בעלות גוון פחות או יותר אנטישמי מחד גיסא ועם גישות בעלות גוון פחות או יותר אפולוגטי מאידך גיסא: 'ההון היהודי', 'הכסף היהודי', היה למטבע-לשון שכיח בספרות המחקר. לעיתים צריך להתאמץ מאוד כדי להכריע אם המשתמש במטבע-לשון זה הוא אכן בעל נטיות אידיאולוגיות אנטישמיות, או שמא הוא דווקא מחסידי אומות העולם, המבקש להצביע על כך שהמלווים היהודים היו כביכול 'משגב לעתות בצרה' לשכניהם הנוצרים, או שמא אין כאן אלא סתם גילוי של חוסר רגישות לעצם העניין.⁵

האומנם היה 'ההון היהודי' משמעותי עד כדי כך? דומה שבעניין זה הגישה של חוקרי תולדות ישראל היא במידה רבה בגדר מכלול רשמים מקובצים מתוך מגמה להציג תמונה מרשימה. אכן הרושם המצטבר מרשים. 500 דוקאטים כאן, 1,000 דוקאטים שם, היו בלי ספק סכומים גדולים מאוד. אלא שהשאלה היא: מה משמעותם של סכומים כגון אלה, שהתעודות הרבות מעידות עליהם, במסגרת הכוללת של כלכלת המקומות שהם מתייחסים אליהם? הבה נציג דוגמאות אחדות. בשנת 1355 הלווה אחד יחיאל בן דניאל לקומונה של סיינה סכום נכבד של 350 פלורנינים 'זהב בזהב'.⁶ דוגמה זאת מובאת לעיתים לאישור הטענה שהנוכחות היהודית אכן היתה בעלת משמעות כלכלית רבת ערך בסיינה. אכן 350 פלורנינים היו בשנה ההיא סכום נכבד ביותר, ומי שהיה יכול להעמידו לרשות הקומונה היה אדם בעל אמצעים כספיים ניכרים. עם זאת, מהי המסגרת התקציבית שאליה יש לייחס סכום זה כדי לקבוע אם היה סכום גדול או קטן במסגרת הכלכלה של העיר? לפי הנתונים שנתפרסמו על-ידי חוקרי תולדותיה של סיינה, בשנה שמדובר בה היה התקציב השנתי של הקומונה כמאה אלף פלורנינים, ותקציב זה, שעליו נשתמר תיעוד מפורט, היה עדיין רחוק מלבטא את סך-הכול ההוצאה הציבורית. שכן, אפילו ללא הוצאות מלחמה, שלא נכללו בתקציב הזה, לא כל ההכנסות וההוצאות של הקומונה נכללו במסגרת התקציב הזה. 350 פלורנינים היו אפוא, מן הסתם, מועילים למימון

5 רוב המחקרים המדגישים הבט זה הם בלועזית, בעיקר באיטלקית. הקורא שאין האיטלקית שגורה בפיו, ימצא ניסוח חריף של העמדה, שכנגדה אמורים כאן הדברים, במאמר: טואף, הבנקאות. איני רואה צורך בהפניות ביבליוגרפיות מפורטות להצדקת הקביעה בדבר ניסוחים כלליים האומרים דורשני, שכן על טיבם של חיבורים בעלי אופי אנטישמי או אפולוגטי מובהק אפשר לעמוד בקלות, ואילו הפניה לניסוחים דרמטיים ומסופקים היתה מעלה כאן נימה פולמוסית מיותרת. ראה עוד להלן הערה 14.

6 ראה: בושיגאינו, עמ' 183.

איזה חסר בתקציב, אך היוו סכום כמעט חסר משמעות ביחס לכלל ההוצאה הציבורית, ודאי היו מעט מדי כדי שיהיה אפשר ליחס חשיבות קריטית ליהון היהודי. להמחשה נוספת של טיעון זה, נשווה אותם 350 פלורונים אל הסכום אשר, לפי התייעוד שנתפרסם, החזירה הקומונה עשר שנים לפני כן לאזרחיה הנוצרים, שעליהם הטילה מלווה חובה: סכום זה, שהחזרתו נפרשה על-פני שנתיים (דצמבר 1340-נובמבר 1342), היה 58,000 פלורונים.⁷

אם נקח בחשבון גם את הוצאות המלחמה, יקבל הטיעון שלנו משקל נוסף. הוצאות המלחמה של סיינה היו בסדר גודל של 10,000 עד 15,000, ובמקרים מיוחדים אפילו עד 100,000 פלורונים בשנה. בשנת 1396 הוטל על היהודים בסיינה מלווה חובה בסך 1,000 פלורונים – סכום גדול מאוד, כדי 12.5% בקירוב מכלל הסכום שהוטל כמלווה חובה על אזרחי סיינה.⁸ אילולא היו יהודים כלל בסיינה, מן הסתם היו אזרחיה הנוצרים נדרשים להעלות את המלווה שלהם בכמה אחוזים נוספים, או אפשר שהיו נדרשים לוותר על הריבית של 10%, שהקומונה שילמה לאזרחיה במקרים כאלה, כדי לעודדם להשתתף ביתר התלהבות במאמץ הכללי. יתירה מזאת, אף אם היה חסר סכום גדול בהרבה מאותם 1,000 פלורונים, היה אפשר לגייס מלווה חובה בתנאים של הלוואה בנקאית, כפי שגויסו 50 שנה לפני כן 58,000 פלורונים, כאמור לעיל. רוצה לומר, אם לא היו יהודים כלל בעיר, מבחינה כלכלית לא היה קורה מאומה. מאידך גיסא, היהודים הרי היו חלק של אוכלוסיית העיר, וטבעי היה שיידרשו להשתתף במאמץ המלחמתי בהתאם ליכולת הפינאנסית שלהם, ומן הסתם האוחזים בשלטון היו רואים כהגיוני לדרוש מהם קצת יותר ממה שנדרשו הנוצרים להלוות. דבר זה תאם את המנטאליות של כל הנפשות הפועלות, נוצרים ויהודים כאחד. אולם נראה לי, שאנו רחוקים מאוד מלהיות רשאים לייחס ליהון היהודי חשיבות קריטית, או אפילו ראויה לציון.

המקרה של סיינה אינו יוצא-מן-הכלל. דוגמה אחרת המובאת לביסוס הטיעון שהנוכחות היהודית אכן היתה 'חיונית' הוא המקרה של 1,510 פלורונים שהלוו היהודים לקומונה של פרוג'ה בשלוש הזדמנויות שונות זו אחר זו בשנת 1294.⁹ האומנם כך? כאשר נזדקקה הקומונה של פרוג'ה ב-1290 לסכום נכבד של 30,000 פלורונים, היא גייסה את הכסף משישה בנקים פלורנטיניים מסחריים ולא פנתה כלל ליהודים שבעיר זו.¹⁰ בהקשר כזה, נראה לי, כי סכום כולל של 1,510 פלורונים, ככל שהיה יכול להיות נכבד ומועיל למימון חסר תקציבי דוחק כלשהו, היה רחוק מלהיות בעל חשיבות קריטית לפתרון בעיותיה הדוחקות של הקומונה. התייעוד הידוע ממקומות אחרים לא זו בלבד שמאשר את האמור עד כה, אלא אף

7 ראה: בווסקי, עמ' 301-322.

8 ראה: בוש-גיאנו, עמ' 191.

9 ראה: טואף, פרוג'ה, עמ' 17.

10 ראה: בווסקי, עמ' 205-209.

מחזיק את המסקנה המתבקשת. אופייני לכך, נראה לי, המקרה של פירנצה, שכל הידוע לי הוא מן הבודדים ששימשו בגלוי את התעמולה האנטישמית באיטליה. נעשה ניסיון להעריך את הנפח הכולל של ההון שהשקיעו היהודים בבנקים שלהם בעיר זו ואת הרווחים שכביכול הרוויחו מעיסוקם. ואלה הנתונים לענייננו: בשלושים השנים 1402-1433, שעליהן פורסמו נתונים הנוגעים בפירנצה, נרשמו בתקציב העיר גרעונות, אשר בשנה אחת בלבד יכלו להגיע לכדי חצי מיליון פלוריינים, ואף יותר. בשנת 1426 הסתכם הגרעון ב-682,662 פלוריינים. באותה שנה הסתכמה ההוצאה לתשלום משכורות החיילים השכירים, שהיו בשירות פירנצה, ב-550,499 פלוריינים, ובשנים אחרות באותו פרק-זמן עלתה ההוצאה בהרבה על סכום זה.¹¹ והנה כאשר בשנת 1437 ניתנה רשות ליהודים לבוא לפירנצה ולפתוח בה עסקי הלוואה לעניים, סך-הכל 'ההון היהודי' שהושקע בעסקים אלה היה 30,000 עד 40,000 פלוריינים, באגבצה 'בנקים'. יצוין שאותם ארבעה בנקים היו חלק מכמאה מוסדות בנקאיים של נוצרים שפעלו בפירנצה, ומילאו קודם לכן את התפקיד שהיהודים נקראו למלא מעתה. יתירה מזו, היתה בפירנצה בתקופה הקודמת מאגיסטראטורה שהעניקה רשיונות מיוחדים לבנקים של נוצרים לעסוק בפעילות החריגה של הלוואה לצריכה תמורת משכון והטילה על כך מס מיוחד. מאגיסטראטורה זאת נתבטלה לאחר שעלו המדיצים לשלטון ב-1434 ואסרו את הפעילות המיוחדת ההיא וכך בכך פתחו במשאומתן עם יהודים כדי שהם ימלאו את התפקיד החריג.¹²

הכלל העולה: התפקיד שמילאו היהודים המלווים בריבית היה לכאורה רחוק מלהיות בעל חשיבות כלכלית. על-כל-פנים יש ויש מקום להרחיב את המחקר הכמותי בתולדות הכלכלה כדי לאשש או להפריך את קביעתנו. לאמיתו של דבר, למסקנה זאת הגיעו חוקרי תולדות הכלכלה מבדיקת המערכת הכלכלית הכוללת של ערים כפירנצה וכונציה, אלא שהדברים לא באו לכלל הכללה של ממש ולא מצאו את מקומם הראוי במסגרת המחקר על תולדות היהודים — כוונתי בעיקר למחקר של דה רובר על פירנצה ולמחקרם החדש של ליין ומילר על ונציה.¹³ אפשר שמסגרת עיונם של חוקרים אלה גרמה לכך, שכן 'הנקודה היהודית' בה היא שולית למדי ולא היה מקום להרחיב עליה שם את הדיבור. ממילא נמצאו הדברים כמו מובלעים והשפעתם לא נקלטה די הצורך. אף אפשר שגורמים נוספים חברו כאן יחד. ראשית, שתי הערים האמורות לא היו טיפוסיות, וממילא נותר לטוען מקום לטוען שאין להכליל מהן על האזור כולו. והעיקר, ריבוי התעודות המעידות כאמור על פעולות פינאנסיות משמעותיות של יהודים, כגון אלה שהוזכרו כאן, בלם את המגמה להכליל. על-כל-פנים לפי שעה נראית תמונת המצב כך: שעה שבמחקרים בודדים בתולדות הכלכלה מבצבצת ועולה הערכה מאוזנת של התפקיד של המלווים בריבית במערכת המשקית

11 אני נוטל את כל הנתונים שבפנים מתוך: מולכו; קארדיני.

12 על כל זה ראה עתה: לוצאטי, ושם הפניות נוספות.

13 ראה: דה רובר; ליין ומילר, שם גם הפניות נוספות.

מספר	שם	מחבר	תאריך	מקום
1	מספר	מחבר	תאריך	מקום
2	מספר	מחבר	תאריך	מקום
3	מספר	מחבר	תאריך	מקום
4	מספר	מחבר	תאריך	מקום
5	מספר	מחבר	תאריך	מקום
6	מספר	מחבר	תאריך	מקום
7	מספר	מחבר	תאריך	מקום
8	מספר	מחבר	תאריך	מקום
9	מספר	מחבר	תאריך	מקום
10	מספר	מחבר	תאריך	מקום
11	מספר	מחבר	תאריך	מקום
12	מספר	מחבר	תאריך	מקום
13	מספר	מחבר	תאריך	מקום
14	מספר	מחבר	תאריך	מקום
15	מספר	מחבר	תאריך	מקום
16	מספר	מחבר	תאריך	מקום
17	מספר	מחבר	תאריך	מקום
18	מספר	מחבר	תאריך	מקום
19	מספר	מחבר	תאריך	מקום
20	מספר	מחבר	תאריך	מקום
21	מספר	מחבר	תאריך	מקום
22	מספר	מחבר	תאריך	מקום
23	מספר	מחבר	תאריך	מקום
24	מספר	מחבר	תאריך	מקום
25	מספר	מחבר	תאריך	מקום
26	מספר	מחבר	תאריך	מקום
27	מספר	מחבר	תאריך	מקום
28	מספר	מחבר	תאריך	מקום
29	מספר	מחבר	תאריך	מקום
30	מספר	מחבר	תאריך	מקום
31	מספר	מחבר	תאריך	מקום
32	מספר	מחבר	תאריך	מקום
33	מספר	מחבר	תאריך	מקום
34	מספר	מחבר	תאריך	מקום
35	מספר	מחבר	תאריך	מקום
36	מספר	מחבר	תאריך	מקום
37	מספר	מחבר	תאריך	מקום
38	מספר	מחבר	תאריך	מקום
39	מספר	מחבר	תאריך	מקום
40	מספר	מחבר	תאריך	מקום
41	מספר	מחבר	תאריך	מקום
42	מספר	מחבר	תאריך	מקום
43	מספר	מחבר	תאריך	מקום
44	מספר	מחבר	תאריך	מקום
45	מספר	מחבר	תאריך	מקום
46	מספר	מחבר	תאריך	מקום
47	מספר	מחבר	תאריך	מקום
48	מספר	מחבר	תאריך	מקום
49	מספר	מחבר	תאריך	מקום
50	מספר	מחבר	תאריך	מקום

עמוד מספר חשבונות של מלווה יהודי מפירנצה, 1477

הכוללת, מכוונת הפריחה חסרת התקדים של המחקר הארכיוני באיטליה דווקא לכיוון הפוך. ההכרח להעמיד מסגרת מסבירה ומכלילה למאות התעודות המעידות על סכומים נכבדים של פלורונים ושל דוקאטים שיהודים הלוו או השקיעו פה ושם, העולות בידי חוקרים שאינם בקיאים בתולדות הכלכלה, מעניקה האצה גוברת והולכת למגמה המקובלת לראות בכל אלה עדות ל'חינוניות' 'ההון היהודי' ולתפקיד החשוב שמילא כביכול במערכת המשקית של ערי איטליה.¹⁴

לאור זאת נראה בעיניי, שיש מקום להדגיש את הצורך בהעמקת המחקר הארכיוני הכמותי, לאו דווקא כדי לשוב ולהעמידו לשירות הניסוחאות המסבירות הנדרשות כי אם כדי להטיל עליהן ספק אפיסטמולוגי, כדי להגדיל את התרומה שאפשר לתרום מן ההיסטוריה הכלכלית להבנת תופעה היסטורית מעניינת ביותר. תופעה שנראה כי עיקרה שייך לתולדות החברה יותר מאשר לתולדות הכלכלה.

14 לאחרונה יצא טואף להגן ביתר שאת וביתר עוז על תמונה מעוותת זאת, בטיעונים המחזקים חזיון נוסף את התמיהות שהובעו כאן. לאחר שבמסגרת אחרת העליתי, בין היתר, גם את השאלות המועלות כאן, ביקש טואף להשיב עליהן על-ידי הסתמכות במאמר מאת קלנבנץ (ראה בהפניות) — ראה: טואף, היין, עמ' 305, הערה 13. דא עקא, שכל המעיין בגוף מאמרו של קלנבנץ נוכח מיד לדעת שאין הדברים מסתמכים על נתונים של ממש, ולהכללה המשונה של קלנבנץ, שלפיה 'שקיעת החלפנות בפירנצה אפשר עמדה בויקה עם עסקי הבנקאות היהודית', אין על מה שתסמוך. אדרבה, זוהי דוגמה מובהקת לניסוחים בלתי מבוססים מעורפלים, שרשאי הקורא לשאול את עצמו מה בדיוק הרקע האידיאולוגי העומד מאחוריהם, כאמור לעיל בפנים. אם אכן כל מה שיש למומחי ההיסטוריה הכלכלית לומר בעניין זה הוא מסוג התשובה הזאת, שטואף מגדירה 'דיוק מדוקדק' (precisa messa a punto), נראה לי שיש מקום לשוב ולדרוש מחקר מעמיק נוסף.

הפניות ביבליוגרפיות

- W.M. Bowsky, *The Finances of the Commune of Siena, 1287-1355*, Oxford 1970. בוסקי
- ר' בונפיל, 'היהודים באזור רומאניה בימי ר' עובדיה מברטנורא; קווים לדמותם החברתית והתרבותית', פעמים, 37 (תשמ"ט), עמ' 42-54. בונפיל, היהודים
- —, 'התיישבות יהודים נודדים באיטליה בשלהי ימי הביניים', הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, קובץ מאמרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 139-153. בונפיל, התיישבות
- S. Boesch Gajano, 'Il Comune di Siena e il prestito ebraico nei secoli XIV e XV', *Aspetti e problemi della presenza ebraica nell'Italia centro settentrionale (secoli XIV-XV)*, a cura di Sofia Boesch Gajano, Roma 1983. בושגיאנו
- R. de Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397-1494*, Cambridge, Mass. 1963. דה רובר
- א' טואף, 'הבנקאות היהודית במרכז איטליה במאות הי"ג-ה"ט' — קווים להערכה מחודשת', יהודים באיטליה — מחקרים יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 109-130. טואף, הבנקאות
- A. Toaff, *Il vino e la carne; una comunità ebraica nel Medioevo*, Bologna 1989. טואף, היין
- , *Gli Ebrei a Perugia*, Perugia 1975. טואף, פרוג'ה
- B.Z. Kedar and A.L. Udovitch (eds.), *The Medieval Levant: Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914-1984)* [*Asian and African Studies*, 22, Nos. 1-3], 1988. לאשתור
- M. Luzzati, 'Gli ebrei nella società e nell'economia fiorentina del Secondo Quattrocento osservazioni ed ipotesi', *ITALIA — Studi e ricerche sulla storia, la cultura e la letteratura degli ebrei d'Italia*, 8 (1989), pp. 53-61. לוצאטי
- f.C. Lane and R.C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice, vol. I: Coins and Moneys of Account*, Baltimore and London 1985. ליין ומילר
- Anthony Molho, *Florentine Public Finances in the Early Renaissance, 1400-1433*, Cambridge, Mass. 1971. מולכו
- יהודי דוכסות מילאנו, ההדיר והוסיף מבואות וביאורים שלמה סימונסון, (בסדרת מקורות לתולדות עם ישראל, היסטוריה תיעודית של היהודים באיטליה, בעריכת ש' סימונסון, בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים), כרך שני, 1566-1477, ירושלים 1982. סימונסון
- F. Cardini, *Rivista Storica Italiana*, 85 (1973), pp. 790-795 [ביקורת על ספרו של מולכו]. קארדיני
- H. Kellenbenz, 'Lo Stato, la società e il denaro', *La repubblica internazionale del denaro tra XV e XVII secolo*, Bologna 1986, pp. 333-383. קלנבנץ